

EL PROCÉS REVOLUCIONARI PORTUGUÉS DE 1974-75 I LA POSTERIOR INSTITUCIONALITZACIÓ CAPITALISTA I ESTATAL. NOTES PER REINICIAR UN DEBAT.

Nilson Passarinho

Presentació

Aquest text tan sols pretén encuriosir a qui el llegeixi sobre un procés revolucionari a escala estatal ocorregut a l'oest de la península ibèrica (el penúltim de l'Europa occidental?), així com incitar a un debat sobre aquells fets que pugui ser-nos útils per a la pràctica actual en els moviments socials horitzontals, de base anti-capitalista i anti-autoritària, que tracten de dinamitzar processos revolucionaris en diverses escales de la quotidianitat. Cal tenir en compte que la revolució portuguesa va influir de forma significativa en el desenvolupament de la 'transició' espanyola (Sánchez Cervelló, 1993). Amb aquest article l'autor no pretén oferir cap teoria acabada que expliqui allò que va ocórrer entre 1974 i 1975 a Portugal (tampoc sabem si això és possible), sino apuntar alguns processos i oferir una petita bibliografia de referència per a aquells que vulguin entrar en la temàtica. **La major part de la bibliografia és en llengua portuguesa i això és una doble invitació: a aprendre la llengua lusitana i, a aquells que tinguin les eines, a traduir més texts del portugués al català per poder editar-los a l'est de la península ibèrica.**

De cara a focalitzar un xic l'àmbit d'estudi, l'article se centra en allò ocorregut a les àrees urbanes portugueses, principalment les àrees de Lisboa, Porto i Setúbal. Per una altra ocasió resta una aproximació a la reforma agrària i els processos revolucionaris a les àrees rurals.

Introducció

Una imperdonable anàlisi estalinista sobre la revolució portuguesa, publicada per l'editorial *Progreso* de Moscou, ens permet trobar justificacions de la derrota de la revolució en les que s'ataca als 'ultraesquerranosos' (Sujánov, 1986):

“Después del 25 de setiembre en el país aparecieron muchas formaciones pequeñas ultraizquierdistas, agrupando con frecuencia a *jóvenes desgreadados* de 14 a 18 años, *que a veces no despreciaban las drogas*. Su 'labor teórica' se reducía a la venta en la calle, de retratos de revolucionarios, y más frecuentemente de seudorevolucionarios, de todos los tiempos y nacionalidades. (...) Las causas objetivas de la difusión del gauchismo (ultraizquierdismo) en Portugal radicaban en la tardía industrialización del país, que en realidad empezó solo 15-20 años antes, en la insuficiente experiencia de serios combates con la burguesía, debido a que la clase obrera en lo fundamental de *origen campesino*, se encontraba bajo la *gran influencia de la ideología pequeñoburguesa*. Dada la cruel arbitrariedad policíaca y la prohibición del PCP bajo el régimen de Salazar, *los comunistas no podían realizar una amplia labor ideológica ni utilizar las formas de lucha centralizada, en la cual los obreros hubieran podido aprender a superar diversas 'desviaciones' izquierdistas.*

Además sobre el movimiento obrero portugués pesaba la herencia histórica anarco-sindicalista. Lenin calificaba el anarquismo como 'especie de expiación de los pecados oportunistas del movimiento obrero' (...)

En la nueva situación política del país, el radicalismo pequeñoburgués, que actuaba disfrazado de socialismo, constituía un factor para desinformar, desorientar y desorganizar a las masas, y a veces, un instrumento de la contrarevolución” (Sujánov, 1986, pp. 35-36; èmfasi afegit).

Tal i com planteja José Maria Carvalho Ferreira (1997), el Partido Comunista Portuguê (PCP) volia imposar el model de ‘transició cap al socialisme’ d’estil estalinista a Portugal. Llavors, realment els moviments socials que s’escapaven al control del PCP eren contrarevolucionaris?

A inicis de la dècada de 1970, la regió metropolitana de Lisboa concentrava els punts clau de la resistència obrera a la dictadura militar portuguesa (de forma similar a la situació de la regió metropolitana de Barcelona respecte a Catalunya i Espanya).

Segons la Constitució portuguesa de 1933 i l’Estat Corporatiu que aquesta va crear, durant aquells anys només eren permesos els sindicats professionals i els gremis del règim. En els temps de Salazar (de forma similar a com va fer Franco a Espanya), el règim defensava una complementarietat ‘filosòfica’ entre capital i treball, així com la fi de la lluita de classes (Ferreira, 1994): de fet, els sindicats formaven part de l’estat corporatiu, estaven dividits en professions, eren dèbils i estaven controlats directament pel govern dictatorial. A Salazar el va succeir Caetano, qui va començar tímides reformes dins del marc de la dictadura i sota l’eslogan “evolució en la continuïtat”. L’any 1969 van ser aprovats dos nous Decrets-Llei: un que eliminava el control directe que tenia el govern sobre les direccions sindicals i un altre que feia quelcom similar sobre les negociacions col·lectives obligatòries (que incloïen mecanismes per solucionar conflictes). L’oposició democràtica, bàsicament el Partit Comunista (PCP), va aprofitar-se d’aquestes reformes i va col·locar candidats seus a les eleccions per obtenir el control de les direccions sindicals. L’estratègia del PCP va consistir en l’infiltració dins dels ‘sindicats del règim feixista’. Així pot explicar-se que després del cop del 25 d’Abril de 1974 membres del Partit Comunista van ser capaços d’ocupar amb direccions provisionals totes les seus dels sindicats feixistes que encara no estaven dominats per ells i resistir als contra-revolucionaris allà mateix. Aquest és un fet clau per entendre els desenvolupaments dels sindicats de treballadors durant el període revolucionari i els anys posteriors. Aquells van ser anys caracteritzats pel debat sobre la unitat sindical, és a dir, sobre l’existència de només una central sindical per a tota la gent treballadora o la coexistència de diverses confederacions sindicals seguint més o menys els diferents partits polítics.

Ara bé, abans d’analitzar la implicació dels sindicats, cal tenir en compte alguns aspectes clau de l’època. Primerament, com apunta Boaventura Sousa Santos (1993), el col·lapse del règim feixista a Portugal (que en termes de protecció laboral era un estat prefordista) va ocórrer quan els països de l’Europa nordoccidental estaven entrant en un període de crisi amb el seu mode de regulació fordista (com dirien des de la *Regulation school*). Des d’altres perspectives, com les plantejades per John Holloway (1980/1991) i Simon Clarke (1991), aquest procés de canvi seria considerat com una nova *forma* en el procés permanent de crisi-i-restructuració que tenen les relacions socials de producció en el capitalisme. En segon terme, com indica Osvaldo Coggiola (1995), cal tenir en compte que la dictadura portuguesa no va ser destruïda pel PCP o per cap altre grup polític, sino per un cop d’estat militar organitzat per sectors de l’exèrcit portuguès agrupats sota el nom de *Movimento das Forças Armadas*, MFA¹. No obstant, el més

¹ Sobre el perquè es va produir aquest moviment militar hi han diverses versions, però probablement té a veure amb la frustració i el cansament provocat per les guerres colonials entre alguns oficials

rellevant va ocórrer poc després, quan aquesta crisi político-militar va permetre la massiva aparició del poble portuguès als carrers, en l'escena que va passar a la història sota el nom de 'Revolució dels Clavells'. Es van crear noves organitzacions populars, com les comissions de treballadors i les comissions de veïnat. A més, els sindicats i els partits polítics clandestins van aprofitar aquesta situació per actuar obertament. Així, la crisi política va esdevenir una crisi revolucionària. Tanmateix, tal com assenyala Jorge Silva Melo (1999), entre el maig de 1974 i l'estiu calent de 1975, pas a pas els partits polítics (d'acord amb l'ordre mundial projectat a Yalta quan finalitzava la segona guerra mundial i dissenyat durant la guerra freda) van anar prenent el control dels moviments socials, un objectiu que va ser plenament assolit el novembre de 1975 (pocs dies després de la mort de Franco a Espanya), quan es va produir el contra-cop d'estat que va instaurar una democràcia burgesa. Com assenyala Francisco Martins Rodrigues (1999), les manifestacions massives de l'agost de 1975 promogudes per les comissions de veïns (*comissões de moradores*) i les comissions de treballadors (*comissões de trabalhadores*), amb el suport de contingents de soldats, projectaven a un primer pla les aspiracions d'una renovada unitat popular que superava la divisió entre el Partit Socialista i el Partit Comunista (i dels grupuscles revolucionaris d'esquerra). Boaventura Sousa Santos (1993: 29) realitza una anàlisi similar:

“A radicalização do movimento sindical remeteu para a defensiva o capital no sentido mais amplo, e não apenas os seus sectores mais antiquados. O principal objectivo da luta politica era o controlo do Estado, e as forças sociais e políticas interessadas no relançamento do capital tentaram várias vezes obter esse controlo, para assim sustar a radicalização crescente do movimento popular. Essas tentativas, consecutivamente falhadas, foram gerando novas ofensivas populares que, por sua vez, foram alimentando os sectores mais radicais do MFA. A fase mais radical deste processo foi a nacionalização do capital monopolista (indústria, banca e seguros) e a ocupação dos grandes latifúndios pelos trabalhadores agrícolas e os rendeiros. Houve nesse momento uma transformação qualitativa da crise. Em termos de regulação social, passou-se de uma mera crise do modo de regulação para uma crise do regime de acumulação”.

Així, l'hegemonia del sistema capitalista va ser amenaçada en un dels recons d'Europa durant uns mesos per una revolta popular massiva. Tanmateix, segons Rodrigues (1999), aquell estiu de 1975 no hi havia gaires possibilitats per a les demandes de poder popular: les comissions de treballadors i veïns havien caminat un llarg camí des d'abril de 1974 (més d'un any), però encara estaven lluny de voler el poder. Aquestes comissions envoltaven les institucions i esdevenien organitzacions de protesta, pressió i vigilància sobre les seves activitats, però no s'atrevien a suplantar-les. Per Rodrigues, aquesta 'timidesa' estava arrelada en la confusa base social del moviment pel poder popular: treballadors 'avançats' junt amb veïns pobres, estudiants, petits comerciants patint problemes econòmics, intel·lectuals d'esquerres... D'altra banda, al mateix temps, hi havia una divisió múltiple entre una sèrie de grups polítics que lluitaven entre ells per obtenir l'hegemonia: maoistes, socialistes d'esquerra, trotskistes, anarquistes,... Davant l'absència d'una força política hegemònica, el moviment va haver de confiar en el prestigi popular del general Otelo Saraiva de Carvalho per poder obtenir una unitat coherent. Tanmateix, aquest militar es va comportar com el líder indecís i controvertit d'un moviment tremolós. D'aquesta manera, com planteja Francisco Martins Rodrigues (1999) la lluita finalment va quedar limitada a una disputa entre el PCP i el PS. El procés

relativament joves, molts dels quals no provenien de la classe dominant. (vegeu per exemple, Raby, 1988). Tanmateix, aquest article se centra només sobre què va passar a Portugal a partir del 25 d'abril de 1974.

revolucionari va acabar amb un acord entre partits, el qual com assenyala Jorge Silva Melo, va ser simbolitzat pel cop d'estat del 25 de novembre de 1975.

“os partidos (obedecendo evidentemente a Ialta e aos principios sacrosantos da Guerra Fria) foram-se apoderando dos movimentos sociais, apropriando-se das suas reivindicações, dirigindo as conquistas realmente populares, orientando a luta, fazendo aguardar o desejo. ... censurar por activismo quem agia, condenar por incorrecto todo comportamento heterodoxo, mandar esperar, quem não viu serem colocados por todo o lado os sinais de STOP! à imaginação e à livre iniciativa de pessoas em debate não viu nada do que se passou. ... O PS e o PC, inimigos umbilicais ligados por Ialta, dividiam territórios. E é evidente que o 25 de Novembro real - ou seja, a passagem do poder à Direita e ao Centro - só poderia acontecer depois da independência das colónias. Logo a seguir ao 11 de Novembro - independência de Angola - o PC pode ceder a outros o poder político em Portugal Continental porque a sua missão está cumprida: as ex-colónias estão entregues à URSS, uma região importante e um sector importante dos trabalhadores (e quadros) de Portugal Continental estão suficientemente domesticados para continuar a manter o Partido numa posição honrosa através de votos. E à sua esquerda já nada se consegue manter de pé.” (Melo, 1999: 7-8).

Aquell 25 de novembre la major part dels membres del partit comunista es van quedar a casa. El seu líder, Álvaro Cunhal, havia arribat a un acord amb Melo Antunes (qui era un dels cervells de l'operació polític-militar de dretes que es va concretar aquell dia de novembre)² sobre les característiques del futur règim: ni feixisme ni revolució, sino una democràcia liberal on el partit comunista podria participar a les eleccions (així s'evitava una guerra civil, deien des d'aquest partit). Un altre aspecte d'aquest pacte va ser un acord sobre la independència de les colònies portugueses a l'Àfrica, fet que va provocar una arribada massiva a Portugal d'aproximadament mig milió de colons i col·laboradors dels colonitzadors (els anomenats *retornados*).

Segons Boaventura Sousa Santos (1993), encara que l'objectiu dels insurgents era destruir l'estat feixista, degut a que la revolta inicial va venir des de d'alt de l'aparell de l'estat, finalment només van ser destruïdes les seves característiques més explícites: la policia política, els tribunals polítics, el sistema de partit únic, les presons polítiques i la milícia paramilitar feixista. Apart d'aquests aspectes, l'aparell governamental (incloent la major part dels òrgans burocràtics) va romandre intacte amb els seus 50 anys d'autoritarisme a nivell d'ideologia, reclutament, formació i comportament. En altres paraules, l'aparell governamental no es va ensorrar, sino que tan sols va patir una paràlisi general. Tenir en compte aquesta continuïtat és útil per entendre alguns abusos burocràtics de poder cap a diverses persones durant els anys posteriors al període revolucionari (a Espanya també es va produir una continuïtat administrativa similar).

Per Sousa Santos, el mateix procés que ràpidament va fer possible la suspensió o neutralització de l' 'ordre burgés', alhora també va impedir l'emergència d'un 'ordre proletari' amb nom propi: va ser més una dualitat d'impotències que una dualitat de poder. El procés revolucionari portugués va demostrar que un estat capitalista pot ser afectat per una paràlisi general durant un llarg període de temps (més d'un any i mig) sense desaparèixer, al contrari, es va mantenir com un estat en reserva, preparat per a ser reactivat quan la correlació de forces estigués al seu favor. Aquest moment va arribar el 25 de novembre de 1975, quan la imatge d'unes unitats de paracaigudistes van deixar clar que l'objectiu polític consistent en la construcció d'un estat socialista era substituït

² Sobre aquest particular, vegeu les revistes *Vida Mundial*, el número de Desembre 1998, i *Política Operària*, el número de Novembre/Desembre 1998. Val a dir que Melo Antunes va morir l'agost de 1999 i que va ser homenatjat per un ampli ventall d'institucions, autoritats i partits polítics de Portugal per la seva contribució a l'establiment de l'actual règim 'democràtic'.

per la creació d'un estat liberal-democràtic, seguint el model europeu occidental, juntament amb la restauració de l'ordre capitalista (Santos, 1993).

Ara bé, aquell any i escaig de procés revolucionari (abril 1974 - novembre 75) és interessant d'analitzar-lo des de diversos vessants. En aquestes pàgines s'ofereix una aproximació a quina implicació van tenir diverses organitzacions implicades en els conflictes d'aquells mesos a Portugal: d'una banda s'analitza com es van reorganitzar les organitzacions capitalistes, d'altra banda com ho van fer les organitzacions sindicals; en tercer lloc s'apunten alguns trets característics del moviment veïnal de l'època i, finalment, s'exposa la implicació de l'estat i el procés d'institucionalització que va acabar amb els moviments socials.

La lluita del capital

“Pois é, o grande capital / É o tal do gostinho especial
Gosto a limão / Gosto a cereja
Gosto a opressão / Numa bandeja...
O grande capital / Está vivo em Portugal
E quem não o combate / É que dele faz parte”
Sergio Godinho, 1974

De forma similar a com va ocórrer a Catalunya a mitjans dels anys setanta, també a Lisboa va haver una relació complexa en l'esfera associativa del capital. Tanmateix, si a Barcelona durant la 'transició' les organitzacions patronals van evitar les divisions polítiques i van poder plantar cara a les organitzacions obreres amb una sola veu (la CEOE a escala espanyola i Foment del Treball Nacional a escala catalana), a Lisboa hi van haver moltes divisions formals entre fraccions de la classe capitalista (Schmitter, 1999). Segons aquest autor, 44 de les 120 associacions industrials portugueses no estaven afiliades a la CIP, la Confederação da Indústria Portuguesa. En aquest sentit hi va haver una rivalitat entre la CIP i la Associação Industrial Portuguesa (AIP): la darrera era una associació sectorial 'pura', mentre la CIP representava tant al sector com als patrons. A més, hi havia una fragmentació sectorial: la Confederação do Comércio Português (CCP) i la Confederação da Agricultura Portuguesa (CAP) no formaven part de la CIP (en canvi, a Espanya, la CEOE inclou sota el mateix paraigua a associacions industrials, comercials i agràries).

Durant la dictadura, els empresaris portuguesos havien estat organitzats en gremis que s'incorporaven a l'estat corporatiu, tot i que el règim també permetia l'existència de velles associacions (per exemple, Associação Industrial Portuguesa, Associação Industrial Portuense, Associações Comerciais de Lisboa e Porto, etc.) i l'aparició de grups econòmics protegits pel poder industrial portugués (Ferreira, 1994).

Segons Philippe Schmitter (1999), durant el procés revolucionari, l'expropiació radical de la indústria i de les institucions va generar inicialment una certa desorientació entre la classe capitalista, la qual es va fragmentar en sectors: les dues associacions industrials existents a nivell nacional (AIP i CIP) pràcticament no tenien poder per coordinar el comportament dels seus membres, i encara menys de parlar en nom d'altres sectors de fora de la seva esfera.

Tanmateix, si les afirmacions de Schmitter són correctes, la classe capitalista es va reorganitzar ràpidament, tal i com revela un llibre publicat l'any 1976 per la Comissió de Coordinació Obrera del grup d'empreses industrials CUF. Aquest llibre inclou la reproducció de documents trobats en la seu central de la *Empresa Geral de Fomento*

després de la seva ocupació per un contingent de treballadors el 19 d'abril de 1975. Durant l'any i mig que va durar el procés revolucionari a Portugal, les diverses forces que lluitaven per obtenir el poder i la confiança de la majoria de la gent van usar diverses tàctiques. Probablement la fracció més gran de la classe capitalista va tractar de mostrar a la societat el que ells consideraven com grans aventatges de viure en un règim capitalista, i ho feien de forma modernitzadora i prenent mostrar un trencament amb el passat dictatorial. Per ells aquesta era la millor manera de lluitar contra l'ofensiva popular i obrera d'aquells mesos. En aquest context, es va presentar el MDE/S (Movimento Dinamizador Empresa/Sociedade) com un grup d'empresaris decidits a treballar per aconseguir la reconstrucció de l'economia portuguesa, amb nous marcs i orientacions, garantint la millora de les condicions de vida del poble portugués, segons les orientacions governamentals i el programa del Movimento das Forças Armadas (MFA)³ (aquest era un programa molt general i ambigu, que donava lloc a manipulacions interessades pels diferents grups en lluita, doncs gairebé tothom deia seguir l'esperit dels que havien donat el cop d'estat el 25 d'abril del 74).

Tanmateix, segons els documents recopilats al llibre esmentat, el MDE/S estava recolzat per simpatitzants capitalistes de l'estranger, pel Banc de Portugal, per la patronal CIP i pel Centro de Estudos de Administração e Desenvolvimento (CEAD), el qual proveïa al moviment empresarial de quadres tècnics i marcs teòrics que permetien als capitalistes portuguesos treure conclusions dels esdeveniments revolucionaris i elaborar estratègies per fer-hi front pas a pas. Com es mostra a la pàgina 16 del llibre, els industrials de la CIP també eren en part membres del MDE/S, i la CIP era 'usada com un dels possible canals de comunicació de l'anàlisi crític de les mesures de política econòmica'. Contràriament al que suggereix Schmitter, poc després del 25 d'abril del 74 ja hi havia un pla per crear una organització unificada de la classe capitalista a Portugal com assenyalen els documents trobats durant l'esmentada ocupació.

La idea del MDE/S era donar suport a les organitzacions ja existents i crear noves organitzacions de cara a incrementar el control dels monopolis i de les grans companyies sobre els negocis petits i mitjans. De cara a aconseguir-ho, van crear una forta jerarquia, la qual va donar el màxim protagonisme en el control dels petits i mitjans negocis a la AIP, la qual no ho va fer a través del capital financer sino a través del suport tècnic i de gestió (incentivant que els directius de personal s'associessin, que es donés suport a una societat central de marketing i a una associació de managers professionals, etc.). El MDE/S tenia un cor central format pels grans grups monopolistes (Mellos, Champalimaud, Espírito Santo, etc.), els quals eren els membres fundadors i els que finalment determinaven les accions del MDE/S.

En relació a la CIP, aquells documents trobats per un escamot d'obres l'any 1975 (un any després de la creació d'aquesta organització patronal) desvetllava els vincles entre el MDE/S i la CIP. Això desmentia el que en públic els membres de les dues organitzacions capitalistes havien dit repetidament durant el procés revolucionari. De fet, el CIP era un instrument del MDE/S, atès que ambdós tenien en comú el desig de mantenir el capitalisme viu a Portugal en moments en els que no estava clara la seva supervivència. La CIP va ser creada a l'ombra del conflicte públic durant els dies en que el règim de Caetano es colapsava. En una carta escrita el 6 de maig de 1974 per un portanveu dels capitalistes industrials al president de la Junta de Salvació Nacional

³ El Movimento das Forças Armadas (MFA) va ser el moviment que des de dins de l'exèrcit va organitzar i portar a terme el cop d'estat que va iniciar la revolució dels clavells.

llavors al poder⁴, el primer ‘suggeria’ (sic) al segon, entre altres, les següents línies d’acció: la immediata restructuració de l’organització representativa de la indústria al país, la promoció de la substitució dels gremis per associacions voluntàries d’empreses, i la creació de la Confederação da Indústria Portuguesa (CIP), incloent les federacions.

La patronal portuguesa actual, la CIP, va ser creada en un context hostil i això explica que els seus discursos d’aquella època siguin avui curiosos: “La CIP no és ni mai serà només una defensora incondicional dels empresaris, com si fos una classe dialèctica. Defén, per suposat, la llibertat i el progrés de les empreses, dins del marc defensat pels interessos col·lectius i la intervenció estatal, quan sigui justificada”. D’acord amb els esmentats documents, la CIP estava preocupada amb la imatge negativa que tenia llavors el capitalisme a Portugal, així que els tècnics del CEAD i altres de l’estranger suggerien mesures per canviar la situació al seu favor, incloent entre altres les següents:

- a) abandonar la via tradicional d’influenciar la política a través del *lobby* i, en canvi, esdevenir un grup d’intervenció pública i directa a través dels mass media;
- b) comunicar permanentment i de forma repetitiva els objectius bàsics de desenvolupament econòmic;
- c) usar la CIP com a vehicle per a la difusió de les concepcions generals del capitalisme portugués;
- d) mostrar una alternativa al model socialista;
- e) obtenir la cohesió dels empresaris portuguesos a través de la publicació de textos programàtics;
- f) canviar cap a una posició d’atac davant del moviment obrer i del govern i d’anticipació sistemàtica;
- g) reconèixer certs mecanismes d’explotació laboral per part del capital, doncs no era útil negar el que òbviament existeix;
- h) fer explícit l’interés en trobar nous models de protecció laboral a nivell nacional juntament amb els representants dels treballadors;
- i) crear condicions per acusar als treballadors de manca de col·laboració;
- j) mostrar de cara al públic una clara separació entre els objectius de la CIP i els objectius dels partits conservadors;
- k) donar la volta a l’atac: mostrar públicament que els capitalistes són els més interessats en evitar la crisi, etc.

Tanmateix, malgrat aquesta elaboració organitzativa, les divisions de la classe capitalista portuguesa apuntades per Schmitter sí que es confirmen a la llum dels esmentats documents, doncs en ells es pot apreciar que la CIP necessitava actuar en termes ambigus. Hi havia un risc calculat que podia ser superat amb intervencions relacionades amb problemes econòmics però mantenint les seves intervencions en nivells programàtics molt generals. L’objectiu era evitar conflictes entre els interessos dels diversos sectors o d’empresaris concrets. Tanmateix, el silenci de la CIP era vist com la pitjor possibilitat per a l’evolució del sistema capitalista, perquè en tal cas no hi hauria defensa del sistema, i el futur de la CIP estaria sota amenaça. A més, la CIP havia de mostrar la seva utilitat entre els seus ‘membres’ a través d’anàlisis específics i concrets de sectors i conjuntures. En aquell període revolucionari (1974-75) l’organització interna era concebuda com a provisional i amb una especial preocupació per ser capaç de realitzar moviments ràpids, encara que això es va veure compatible amb tenir algunes

⁴ Aquella carta va ser escrita onze dies després que la revolució va començar, sobre la base de les comunicacions prèvies entre aquests dos individus (portanveu de la CIP i cap dels militars al poder) que havien tingut lloc el 29 d’abril, el 1 de maig i el 3 de maig.

posiciona organitzatives fixes. De cara a assolir això, es van establir canals de comunicació efectius.

La lluita sindical i obrera en general

Si, després d'aquesta contextualització, tornem a focalitzar el nostre interès en la rellevància del moviment sindical portugués durant el procés revolucionari i immediatament després d'aquest període, varis punts clau poden ser apuntats. El Decret-Llei No. 215-B/75 de 30 d'abril va garantir la llibertat sindical, però durant varis anys una polèmica sobre l'existència o no d'un sindicat únic (*unicidade sindical*) va tenir un gran impacte. Concretament va haver un període 'transitori' entre 1974 (quan la *Intersindical Nacional-IN* va ser creada) i 1979 (quan va neixer la UGT) que va estar ple de confrontacions entre el PCP i els altres partits polítics (PS, UDP, MRPP, etc.) sobre la qüestió de la unitat obrera.

En la fundació de la UGT, tant el Partido Socialista (PS) com el principal partit de centre-dreta anomenat Partido Social-Democrata (PSD) van desenvolupar un paper clau. Primer va ser la publicació d'un article al *Diário de Notícias* l'any 1975 signat per Salgado Zenha (llavors número 2 del PS) contra la unitat sindical; després va venir l'enfortiment dels partidaris d'aquesta opció amb les victòries del PS a les eleccions de 1975 i 1976; més tard la creació de tendències sindicals dins del PS i PSD a través de fundacions privades (Fundação José Fontana en el PS, Fundação Oliveira Martins en el PSD); tot això seguit del control per part d'aquests grups dels grans sindicats de serveis i la creació de sindicats paral·lels als de la IN (després rebatejada com a CGTP-IN); i, per acabar, la pròpia creació de la UGT va ser decidida per les cúpules d'aquests partits (PS i PSD), seguidament adoptada per les esmentades fundacions i només després aprovada pels sindicats propers a elles⁵. En altres paraules, segons João de Menezes Ferreira (1994), si estava clar el lligam de la CGTP al partit comunista, també estava clar el lligam de la UGT al partit socialista i al partit social-democrata (val a dir que a Portugal sota el nom de partit socialdemòcrata, PSD, es troba un partit aliniat amb els partits liberals i conservadors europeus). De forma diferent a Espanya, on la USO va tenir un paper modest en la vida sindical, a Portugal no va haver lloc per a sindicats d'inspiració cristiano-demòcrata. Però tampoc va haver un lloc significatiu per a sindicats anarquistes.

Encara que la creació de la UGT va ser finalment un fet a finals de la dècada dels 70, la CGTP-IN, com va ser re-anomenada la central sindical dominada pels comunistes, ha estat la principal força sindical en el sector industrial des de la Revolució dels Clavells. Després de ser enemics durant un llarg període de temps, més endavant la CGTP-IN i la UGT van establir relacions cooperatives i, sota governs del centre-dreta, van lluitar junts contra projectes que pretenien eliminar proteccions laborals, com per exemple l'any 1988 durant la campanya contra el *pacote laboral* (Moreira, 1992). Un altre marc de col·laboració va acabar sent també el *Conselho Permanente de Concertação Social*⁶, ja que tot i que la CGTP es va oposar obertament a la seva existència des de la seva creació l'any 1984 (quan va comptar només amb la participació de la UGT), finalment el 1987 va esdevenir un membre actiu d'aquest consell.

A nivell de l'esfera intra-organitzativa, després de la situació de divisió durant la dictadura, va haver una unificació dels sindicats després del 25 d'abril de 1974: es van

⁵ La creació de la UGT va tenir com a arrel organitzativa la creació del moviment 'Carta Aberta', aparegut el 1976 de la mà de sindicalistes propers al PS i al PSD (Moreira, 1992).

⁶ Un consell on els sindicats i la patronal es troben amb representants del govern per tractar qüestions laborals.

crear nous sindicats sectorials a escala regional i nacional. Aquest procés d'ampliar l'abast geogràfic va anar de la mà de canvis en l'organització interna dels seus dirigents i delegats, així com la creació de més o menys complexes estructures burocràtiques i tècniques⁷.

Durant el període revolucionari havien aparegut comissions de treballadors de base que es consideraven complementàries a la feina feta pels sindicats. Les *Comissões de Trabalhadores* van ser creades com òrgans de decisió de tots els treballadors als llocs de treball (a nivell de cada empresa o negoci). El dret de crear les comissions de treballadors ha estat inclòs a totes les constitucions portugueses des d'aquells dies, també després de la quarta i darrera revisió constitucional de 1997. Així l'article 54 comença amb les següents paraules: "É direito dos trabalhadores criarem comissões de trabalhadores para defesa dos seus interesses e intervenção democrática na vida da empresa" (vegeu la *Constituição da República Portuguesa*, Porto Editora, 1998). Ara bé, amb el pas del temps, el paper de les Comissions de Treballadors i la democràcia participativa als llocs de treball -- característiques del període revolucionari (1974-75) -- van anar perdent terreny davant la burocràcia sindical. Tot i així, l'any 1990 encara hi havien més de 300 comissions de treballadors concentrades a gran empreses dels districtes industrials: Lisboa, Porto, Setúbal, Braga i Aveiro (Moreira, 1992).

En qualsevol cas, el nivell d'afiliació sindical a Portugal és baix (tot i que bastant més alt que a Espanya) i ha anat decreixent. Segons Joana Ribeiro, Nuno Leitão i Paulo Granjo (1994) això es confirma per tres fonts d'informació: a) les declaracions d'afiliació dels propis sindicats: la CGTP-IN en el seu congrés de 1993 va declarar 877.000 membres, comparat amb els 1.186.194 de 1989, els 1.408.716 de 1986, i els 1.549.463 de 1983. Tanmateix, aquests autors no observen una transferència de membres cap a la UGT, que és força distància la segona central sindical, amb menys de 200.000 afiliats a tot Portugal. b) Aquesta tendència a la baixa va ser confirmada per entrevistes a sindicalistes, atès que només un de cada deu entrevistats no va reconèixer un significatiu desdins d'afiliació, afectant tant a la CGTP-IN com a la UGT. c) Una enquesta a treballadors que va indicar el trencament en el nombre de nous afiliats a sindicats a partir de 1981 (Ribeiro, Leitão, Granjo, 1994).

Tanmateix, les dades sobre afiliació sindical no són clares. Phillipe C. Schmitter (1999), sobre la base d'un treball de Jelle Visser, recull informació per a tots els països del sud d'Europa que es contradiu amb les dades de Ribeiro et al., tal i com ens indica la Taula 1:

Taula 1. Afiliació declarada dels sindicats del Sud d'Europa, 1989.

	Número total de membres	% de la població activa
Portugal:		
CGTP.....	550,000	
UGT.....	350,000	
Independents.....	100,000	
Total.....	1,000,000	28,6%

⁷ Tanmateix, les dues confederacions van tenir diferents evolucions organitzatives: mentre que la CGTP va desenvolupar diferents tipus de cossos organitzatius, mentre que la UGT va crear sindicats territorials a nivell provincial (de *distritos*), la UGT no va tenir una evolució d'organització geogràficament extensa similar.

Espanya:		
CCOO.....	477,000	
UGT.....	490,000	
USO.....	35,000	
CGT.....	16,000	
Independents.....	50,000	
Total.....	1,068,000	9,3%
 Italia:		
CGIL.....	5,026,851	
CISL.....	3,379,028	
UIL.....	1,439,216	
Independents.....	n.d.	
Total.....	9,845,095	39,6%
 Grècia:		
GCDEE.....	564,000	
ADEDY.....	100,000	
Independents.....	n.d.	
Total.....	664,000	35,0%

Font: Schmitter (1999), p. 418.

Segons aquesta taula, la CGTP-IN segueix sent la major central sindical, tot i que els seus números d'afiliació són més baixos que els mostrats per Ribeiro et al. per aquell any de 1989 (550.000 en comptes de 1.186.194). Per les mateixes, la UGT segueix sent la segona força sindical a Portugal, tot i que els seus números d'afiliació serien més alts que aquells suggerits per Ribeiro et al. En qualsevol cas, gràcies a les dades mostrades més amunt, és possible tenir una idea aproximada del pes de cada central sindical. D'altra banda, el proporció total d'afiliats sindicals a Portugal (28,7%) seria propera al nivell dels Països Baixos i Suïssa, mentre que el percentatge d'afiliació a Espanya (9,3%) és el més baix d'Europa occidental (Schmitter, 1999).

Més enllà de la significància quantitativa de l'afiliació sindical, durant els darrers anys algunes transformacions de la societat portuguesa han tingut un impacte rellevant sobre la gent sindicalista i les seves organitzacions.

Segons Paulo Marques Alves i l'equip de recerca coordinat per Marinús Pires de Lima (1992), entre 1989 i 1991 els canvis polítics internacionals i econòmics (incloent la caiguda dels països soviètics, el creixement econòmic portugués, el finançament de la Unió Europea als països ibèrics amb un 'fons social', i la creixent terciarització dels serveis) va afectar als punts de vista dels sindicalistes en algunes àrees. Focalitzant sobre la regió metropolitana de Lisboa, aquells investigadors van trobar que expressions com 'classe obrera', 'moviment obrer' o 'obrer' se sentien rarament en els debats organitzats el 1991 (en contrast amb la situació de l'any 1989). Algunes veus que van considerar que 'la majoria d'obrers pertanyien a la classe mitjana' no van ser replicades pels companys. Això va ocórrer en un context de mobilitat socio-econòmica ascendent, un procés que provocava la destrucció de les cultures i identitats de la classe obrera. Això va tenir una traducció en un descens electoral del PCP i un augment de la dreta (PSD). A més, també l'afiliació sindical va patir una reducció significativa de participants, en paraules d'una sindicalista: 'la burgesia té la capacitat de comprar els millors fills de la classe obrera i aquests es venen'. Com indica Alves:

"Estes processos de mobilidade social e de saída das organizações dos trabalhadores provocaram fortes reacções dos militantes com consciência comunitária. A sessão passou por momentos de forte tensão que

culminou com o abandono da sala por parte de um militante, que se considerou magoado com algumas afirmações entretanto produzidas ...

A questão colocada pelo grupo das consciências comunitárias era acima de tudo esta: “*a burguesia tem capacidade para comprar os melhores filhos da classe operária e estes vendem-se!*” ” (Lima, 1992: 170) [ênfasi a l’original]

Entre aquells sindicalistes, el declivi de l’afiliació i de la seva consciència de classe era un fet cada cop més acceptat. Les raons per a aquella crisi sindical eren diverses: era degut a la crisi d’un model organitzatiu construït durant el fordisme i que ja no era tant rellevant com ho havia sigut. En aquells temps fordistes, el sindicalisme estava basat en un model d’organització burocràtica vertical que distanciava als dirigents de la base del sindicat, impeding la participació dels afiliats sense càrrecs en els processos de decisió. Així que els investigadors van trobar queixes per la distancia entre els treballadors sobre la distancia que tenien els líders sindicals sobre els problemes quotidians de la gent treballadora (per exemple per que difícilment visitaven els llocs de treball) i sobre la manca de ‘creativitat’ entre els màxims líders sindicals per atreure la gent jove als sindicats⁸. Tanmateix, també es veia com necessari la formació als sindicats i es criticava el control que tenien els partits sobre els sindicats (PCP sobre la CGTP i el PS i el PSD sobre la UGT).

Segons Lima et al. (1992), d’una banda, els sindicats portuguesos van anar guanyant importància com a actors institucionals (per exemple, a través d’acords de ‘concertació’ amb patronal i govern, de participació en consells consultius relacionats amb temes socials i econòmics clau, etc.) i, d’altra banda, els sindicats van anar perdent força defenent els interessos dels treballadors al lloc de treball.

La lluita veïnal

A banda dels sindicats, també una part significativa de les associacions de veïns (l’altre gran moviment de la meitat dels 70 a Portugal) han patit la institucionalització (si és que van poder sobreviure) després del procés revolucionari de 1974-75. Des del 25 d’abril de 1974, tal i com Fernanda Rodrigues i Stephen Stoer (1993) han apuntat, milers d’associacions locals van apareixer per tot el país de cara a solucionar els problemes quotidians que afectaven a la gent portuguesa: habitatge, electrificació, subministrament d’aigua i clavegaram, cabines telefòniques públiques, millora de carrers i carreteres, conservació d’escoles i de consultoris metges, creació de guarderies, activitats culturals i esportives, etc. La forma més comuna d’organització van ser la *Comissão de Moradores* (comissió de veïnat) que estava caracteritzada pels següents trets: a) la seva inspiració unitària, democràtica i inclusiva d’una àmplia diversitat; b) la seva obertura i interès per una gran participació perquè tractaven de resoldre problemes comuns; c) el contacte directe i proper amb la gent; d) la flexibilitat en la seva forma de treballar⁹. A més, segons Maria Rodrigues (1999), hi havien diferències locals en les lluites entre les

⁸ Un dels treballadors contactats va més enllà i considerava que la majoria de líders entren els sindicats per aconseguir unes millors condicions de vida i escapar el treball, així que les seves opinions no estan ja relacionades amb entendre els problemes laborals que suposa sentir l’explotació sobre la propia pell.

⁹ Val la pena esmenar aquí que algunes d’aquestes *Comissões de Moradores* van ser organitzades sobre l’experiència i el coneixement dels membres de les *colectividades locais*, les quals eren associacions locals que van ser creades durant el segle XIX i que van tenir el seu millor moment durant la primera República Portuguesa (a inicis del segle XX). Aquestes colectivitats incloïen associacions culturals, educatives, polítiques i artístiques, però van sobreviure a la dictadura de Salazar i Caetano limitades només a realitzar esports i ‘folklore’ (Rodrigues, Stoer, 1993).

dinàmiques de lluita relacionades sobre les condicions de cada lloc on les comissions de veïnat van ser creades:

“a diversidade sócio-ecològica das condições de alojamento das populações das «ilhas» do Porto, dos «bairros de lata» de Lisboa ou das zonas periféricas de Setúbal condicionou as diferentes dinâmicas das acções colectivas desenvolvidas nesses territórios urbanos nos anos de 1974, 1975 e 1976” (Rodrigues, 1999: 68)

Tanmateix, després de la embranzida inicial del moviment social de les *Comissões de Moradores* que principalment va agafar forma al lloc de residència, aquelles organitzacions que van sobreviure el pas dels anys van anar orientant-se cap a la provisió de serveis. L'any 1976 va començar la recessió d'aquell moviment social, el govern portugués va començar a assumir moltes de les funcions que havia desenvolupat la gent autorganitzada, i els partits polítics van acabar amb la unitat popular:

“Os diversos movimentos populares são levados a institucionalizar-se e, por outro lado, a extrema partidarização da sociedade civil, neste época, permitiu, por vezes, contrapor aos interesses comuns os interesses politico-partidários” (Rodrigues, Stoer, 1993: 31)

A aquest procés d'institucionalització es va afegir una certa apatia política entre la majoria de la població portuguesa, la qual va tenir una forma més dramàtica inclús que la ocorreguda a Espanya després de 1978 (doncs a Portugal la revolució va estar més aprop i el desencís acostuma a ser superior després d'una derrota com més lluny es va en els processos de lluita revolucionària).

Processos d'institucionalització

L'abril de 1976 una Assemblea Constituent va aprovar una nova Constitució de la República. Segons Sousa Santos, la constitució va ser escrita amb un estil molt programàtic i, a més de confirmar tots els drets polítics, cívics, socials i culturals de qualsevol democràcia liberal avançada, va determinar que la forma política de l'estat fos una democràcia representativa combinada amb algunes característiques de democràcia directa. A més, va preveure la irreversibilitat de les nacionalitzacions i de la reforma agrària, i també com a fet inèdit a l'Europa occidental de l'època va establir el socialisme com a objectiu final de la política de desenvolupament nacional, però no en la seva forma social-demòcrata moderada, sino entés com la construcció d'una societat sense classes i sense l'explotació d'uns homes sobre els altres. Tanmateix, també segons Santos, per poder donar vida a aquella constitució feia falta un aparell governamental que no existia. De fet, amb el primer govern constitucional ja es va veure que, més enllà de la literatura constitucional, el principal objectiu va ser restablir l'acumulació de capital i construir una social-democràcia a l'estil europeu. Aquesta va ser la principal característica de l'*Estat paral.lel*: un estat constitucional preocupat per la construcció d'una democràcia capitalista moderna que fins la reforma de 1989 té una constitució que preveu la construcció d'una societat sense classes (Santos, 1993). Tanmateix, segons el mateix autor, les principals característiques de l'Estat paral.lel van apareixer i encara apareixen a un nivell no-constitucional: en la restauració d'un règim d'acumulació capitalista i la consolidació d'un nou mode de regulació social.

Concretament, les millores significatives que van implicar les lleis laborals durant el període revolucionari de 1974-75 eren considerades pels capitalistes com una dificultat per a l'acumulació de capital. Així que el primer pla d'estabilització del Fons

Monetari Internacional (FMI), implementat el 1978, va receptor una reducció del consum intern i un augment de les exportacions. Ara bé, el rebuig d'aquelles lleis revolucionàries hagués suposat una deslegitimació del discurs polític dominant i del propi estat (i a més hagués topat amb l'oposició frontal dels sindicats, llavors encara poderosos).

Així doncs, l'opció triada pel govern va ser mantenir formalment les lleis i institucions fordistes aprovades durant el procés revolucionari, però eliminar qualsevol base econòmica material que les sustentés. El govern portugués va adoptar una política de distanciament cap a les lleis i institucions de l'època, no posant-les en pràctica (o només fent-ho selectivament) i sense imposar càstigs a les violacions de la legalitat vigent comeses pel capital. És ben conegut que hi ha una certa diferència entre la *law in books* i la *law in action*, però el que fou específic del cas portugués va ser l'alt nivell de diferència entre ambdues i això és el que Sousa Santos anomena l'Estat paral·lel: un estat maximalista formal (virtual) que coexisteix de forma paral·lela amb un estat minimalista informal (real).

D'aquesta manera l'Estat paral·lel fa possible formes d'explotació típiques de l'acumulació primitiva de capital en un país amb lleis i institucions fordistes¹⁰. L'Estat paral·lel és una forma d'estat molt ambigua, perquè un dels seus modes d'intervenció més actius és concretament l'absència d'estat. En el cas del Portugal de finals dels anys 70 i de la dècada dels 80, això va ser degut a una situació política caracteritzada pel fet que, d'una banda, el capital era massa dèbil per rebutjar la legislació fordista però era prou fort com per evitar que aquesta legislació fos implementada i, d'altra banda, el treball era prou fort com per impedir el rebuig d'aquelles lleis però massa dèbil per imposar la seva implementació (Santos, 1993).

Tanmateix, segons aquest autor, l'Estat paral·lel va incrementar els seus riscos de deslegitimació l'any 1986 amb la integració portuguesa a la Comunitat Econòmica Europea (CEE). De fet va ser aquell any quan va començar a entrar en declivi l'Estat paral·lel, va ser un lent declivi que es va accelerar per l'estabilitat governamental, els efectes de la integració europea, la segona revisió constitucional de 1989 i els canvis en les relacions de canvi monetari i en les relacions salarials. Aquestes transformacions van portar al govern a una estratègia que Sousa Santos anomena l'*Estat heterogeni*: aquest té com a principal propòsit la reducció de la distància entre el marc institucional i les relacions socio-econòmiques. La primera estratègia de l'Estat heterogeni va consistir en aconseguir la normalització contractual, la qual presuposava l'existència d'actors socials organitzats, preparats per negociar i acceptar un pacte social. Però ni el capital ni els treballadors tenien tradició d'organització i negociació autònoma. Així que el govern va adoptar un paper important en aquest procés organitzacional, a través de la creació d'un cos de 'concertació social'.

La implicació de l'estat

Tanmateix, per poder entendre l'organització tant del capital com de la gent treballadora cal tenir en compte la implicació de l'estat (i més concretament del govern), atès que aquest tingué com a estratègia la creació de nous 'partners' socials i la reconversió dels vells (Santos, 1993):

¹⁰ El gener de 1986 gairebé 120.000 treballadors de 874 empreses rebien els salaris amb endarreriment (en alguns casos amb esperes de varis mesos) i seguien treballant davant la por a l'atur. Al Nord del país, on està concentrada la major part del sector exportador, el treball il·legal d'infants i la contractació de força de treball femenina cobrant per sota del salari mínim eren i encara són pràctiques comunes (Sousa Santos, 1993).

En relació al *capital*, d'una banda, el govern portugués va legitimar, subscriure i ampliar les demandes d'aquelles organitzacions que tenien viabilitat política, que estaven orientades cap al futur, i que estaven basades en els imperatius econòmics i tecnològics acceptats pels *businessmen* i per la burocràcia estatal. D'altra banda l'estat va aturar, ridiculitzar o neutralitzar aquelles demandes políticament inviables, dictades per un esperit de revenja contra la revolució o que pretenien ignorar el que va existir¹¹.

En relació al *treball*, l'estratègia era principalment dissenyada per aïllar als sindicats propers al partit comunista (la CGTP-IN), rebutjant el diàleg amb ells, emprant continuament un discurs hostil contra el discurs i la pràctica d'aquella confederació, minimitzant les seves victòries i amplificant les seves derrotes, encoratjant als sindicats a abandonar la CGTP-IN i, a més, donant suport a la creació d'una altra confederació amb un nou estil i una pràctica 'democràtica nova' basada en en el diàleg, la negociació i l'acord (finalment batejada el 1979 com UGT).

Tanmateix, no era només necessari crear actors socials preparats pel diàleg, sino també crear institucions on desenvolupar tal diàleg. Així que, seguint el model europeu nordoccidental, l'any 1984 va ser creat el *Conselho Permanente da Concertação Social*¹². Com ja ha estat apuntat més amunt, aquest procés d'institucionalització dels anomenats 'actors socials' va conduir a un descens de la força dels sindicats i de la seva influència en la defensa dels interessos dels treballadors diàriament en el lloc de treball. En canvi, els interessos dels empresaris van sortir beneficiats de tals acords, com mostren algunes característiques de la nova forma d'acumulació capitalista: increment del treball clandestí (51% a la construcció, 20% a la indústria tèxtil, 59% a la pesca); subcontractació entre empreses; 'feminització' de la força de treball ubicada en les feines amb sous més baixos; importància de les empreses de treball temporal; expansió del treball de falsos autònoms, és a dir, treballadors assalariats que tenen el seu 'propí' negoci (Portugal tenia als anys 80 la taxa més baixa de treball assalariat de tota Europa). Com a conseqüència només existeixen encara a Portugal unes poques lleis i institucions fordistes juntament amb una regulació de la relació salarial de caire neoliberal post-fordista. De fet, una de les característiques més clares de l'estat portugués (i no només d'aquest) és que ha sigut anti-estatista. En altres paraules, des dels anys 80 el govern ha estat considerat pels propis governants com un mal gestor i encara pitjor productor, considerant que aquestes eren les raons per a reforçar una selecció de la societat civil i privatitzar l'economia. Tanmateix, aquest discurs masoquista no ha significat que l'estat es consideri com culpable perquè de cara al públic ha sigut capaç de distingir entre l'estat concret i l'estat abstracte, el qual és la veritable (i irreal) *bête noire* (Santos, 1993).

Aquests vincles entre els governs post-1975 i l'anomenada 'societat civil' també són reconeguts per José Reis (1995) qui considera que la distinció entre 'estat' (entès com aparell governamental) i societat civil no està clara. D'alguna manera, tan Santos com Reis semblen estar d'acord amb Antonio Gramsci (1930-35) quan considerava que l'estat era la suma de govern i societat civil. Per suposat, no està clar que tota la societat

¹¹ Per exemple, la intervenció governamental en aquell domini va consistir en incentivar la creació de noves organitzacions o en el desenvolupament d'algunes ja existents, en la concessió de suport financer i institucional a les seves iniciatives, en l'utilització dels mitjans de comunicació de masses per estendre els missatges del capital, en la creació d'organismes oficials on les organitzacions del capital tenien un gran pes, en el reclutar nous membres del govern entre la classe empresarial.

¹² Aquest consell té àmplies funcions consultives en el domini econòmic, financer i monetari. Està compostat per sis representants del govern, sis representants del capital (dos de l'industrial, dos del comercial i dos de l'agrícola) i sis dels sindicats (tres per cada confederació; la CGTP no va participar fins 1987).

civil tingui un paper estatista, però sí allò que es podria anomenar la *societat civil institucionalitzada*.

Aquest és un dels temes clau darrera d'algunes pràctiques de 'partnership' o dels consells consultius: la institucionalització d'una part de la societat civil. Això també pot ser conceptualitzat com una traducció en l'esfera col·lectiva del que passa a nivell individual (i viceversa). No es poden entendre tots aquests processos sense tenir en compte el fet que una part de la gent treballadora ha anat tenint accés a noves formes de fer diners fora de l'esfera del treball (invertint part dels salaris a la borsa, especulant al mercat immobiliari, rebent subsidis o subvencions, etc.), iniciant-se un procés de separació respecte a la resta de gent treballadora que només obté diners de vendre el seu treball al capital. És com si el nou 'pacte social' neoliberal s'hagués anat edificant sobre la base d'aquells que tenen més accés a diners (d'aquells que, tot i que puguin treballar unes hores, fan una part significativa dels seus diners del diner, no només de treballar).

Qüestions per a exploracions posteriors

El procés revolucionari portugués de mitjans dels anys setanta del segle XX pot fer-nos plantejar, almenys, tres qüestions rellevants per a la implicació social actual i/o futura.

El primer interrogant és el següent: ¿la forma d'organització en 'partit polític' és contra-revolucionària en ella mateixa? En altres paraules, ¿si els partits polítics tendeixen a voler controlar o conduir als moviments socials, no estan preparant el camí cap a l'estat burgès en moments de crisi de legitimitat de l'estat?

La segona qüestió és la següent: ¿els processos socials revolucionaris esclaten quan, després d'anys de preparació i resistència més o menys discreta per part d'alguns grups socials, un fet extraordinari desestabilitzador trenca les regles del joc, es produeix un buit de poder i s'han de crear noves regles? ¿com es pot aprofitar de forma efectiva per a obrir processos revolucionaris el fluxe de vida social que emana de la crisi de la repressió estatal sense caure en el parany d'organitzar-se en forma de partit?

Finalment, la qüestió tercera és: ¿com podem desenmascarar les sofisticades i manipuladores tàctiques i estratègies del capital durant la ràpidesa i intensitat d'un procés revolucionari a escala àmplia? ¿com pot un moviment social horitzontal contrestar l'eficiència organitzativa d'una organització jeràrquica capitalista sense caure en excessives contradiccions?

Bibliografia

- Bastos, João Carlos Pereira (1977) *Cooperativas depois de Abril. Uma força dos trabalhadores*, Coimbra: Centelha.
- Clarke, Simon (1991) "The State Debate", in Clarke, Simon (ed.) *The State Debate*, London: Macmillan.
- Coggiola, Osvaldo (1995) "A origem das crises portuguesa e espanhola na década de 70" in Coggiola, O. (org.) *Espanha e Portugal. O fim das ditaduras*, São Paulo: Universidade de São Paulo.
- Comissão Coordenadora Intercomissões de Trabalhadores do Grupo CUF (1977) *O capital monopolista conspira assim!*, Lisboa: Seara Nova.
- Ferreira, António (1999) *A Queda do Fascismo, Seguido de em Abril Lembrar Novembro*, Lisboa: Chão.

- Ferreira, João de Menezes (1994) “Os sindicatos. As associações patronais” in Reis, A. (coord.) *Portugal: 20 anos de Democracia*, Lisboa: Círculo de Leitores.
- Ferreira, José Maria Carvalho Ferreira (1997) *Portugal no Contexto da ‘Transição para o Socialismo’ (História de um Equívoco)*, Blumenau: Editora da FURB.
- Gramsci, António (1930-35) Selection from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, edited and Translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, London: Lawrence and Wishart, 1971.
- Holloway, John (1980/1991) “The State and Everyday Struggle” in Clarke, Simon (ed.) *The State Debate*, London: Macmillan.
- Lima, Marinús Pires de; Oliveira, José Grosso de; Oliveira, Luisa; Cerdeira, Maria de Conceição; Rosa, Maria Teresa Serôdio; Alves, Paulo Marques (1992) *A Acção Sindical e o Desenvolvimento. Uma intervenção sociológica em Setúbal*, Lisboa: Salamandra.
- Melo, Jorge Silva (1999) “Eu vi nascer o 25 de novembro muito antes”, *Abril em Maio*, nº0, pp. 3-9.
- Moreira, Vital (1992) “A edificação do novo sistema institucional democrático” in Reis, António (dir.) *Portugal Contemporâneo*, Lisboa: Alfa.
- Raby, D.L. (1988) *Fascism and Resistance in Portugal. Communists, liberals and military dissidents in the opposition to Salazar, 1941-74*, Manchester: Manchester University Press.
- Ribeiro, Joana; Leitão, Nuno; Granjo, Paulo (1994) *Visões do sindicalismo. Trabalhadores e dirigentes*, Lisboa: Cosmos.
- Rodrigues, Fernanda; Stoer, Stephen, R. (1993) *Acção local e mudança social em Portugal*, Lisboa: Fim de Século.
- Rodrigues, Francisco Martins (1999) *Abril Traído*, Lisboa: Dinossauro.
- Rodrigues, Maria (1999) *Pelo Direito à Cidade. O Movimento de Moradores no Porto (1974/76)*, Porto: Campo de Letras.
- Sánchez Cervelló, Josep (1993) *A Revolução Portuguesa e a sua influência na transição espanhola (1961-1976)*, Lisboa: Assírio & Alvim.
- Santos, Boaventura de Sousa (org.) *Portugal: um retrato singular*, Porto: Centro de Estudos Sociais e Edições Afrontamento.
- Schmitter, Philippe C. (1999) *Portugal: do Autoritarismo à Democracia*, Lisboa: Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa.
- Sujánov, Víktor (1986) *La “revolución de los claveles” en Portugal*, Moscú: Progreso.